

'EEN BEETJE RUIG, DAT TREKT ME WEL'

OVER HET IMAGO EN DE BELEVING VAN VROUWENVOETBAL

Agnes Elling

*'Voetbal is misschien een sport voor stoere meisjes,
maar niet de juiste sport voor tere jongens'* (Oscar Wilde)

'A bit rough, I like that'. About the representation and experience of women's soccer

The focus of this article is on the current position of girls and women in the social practice of soccer as the most popular and male-dominated sport in the Netherlands. Several recent qualitative studies from different European countries form the basic material for this article in which a state of the art of the main issues in the world of women's soccer is presented. Individual experience and social construction of women's soccer are central to the discussion.

Met ongeveer een miljoen georganiseerde beoefenaars, de hoogste kijkcijfers en volledig oranje gekleurde wijken tijdens Europese en wereldkampioenschappen is voetbal in Nederland al jaren volkssport nummer één. Voor de meeste jongens ongeacht hun sociaal-economische en etnische achtergrond is leren voetballen een integraal onderdeel van hun opvoeding. Uit recent cijfermateriaal over de georganiseerde sport (NOC*NSF, 1999) en het kijk- en luisteronderzoek van de NOS (KLO, 1999) blijkt dat voetbal ook bij meisjes en vrouwen populair is. Als sport om zelf te beoefenen en als sport om naar te kijken. Vergelijkbaar met andere 'mannelijke bolwerken' in de maatschappij hebben vrouwen in typische 'mannensporten' zoals voetbal echter een lange en vaak harde strijd moeten leveren voordat ze officieel binnen en langs de lijnen mochten meespelen (KNVB, 1997; Derks in dit nummer). Nu dringen meisjes en vrouwen langzaam, maar zeker door tot deze traditionele leerschool van 'hegemoniale mannelijkheid'¹ (Connell 1990) en wordt voetbal steeds minder een exclusieve mannenaangelegenheid.²

Met ongeveer evenveel vrouwelijke deelnemers als de meer 'gender-neutrale' sporten volleybal en hockey behoort voetbal inmiddels tot de drie grootste teamsporten onder meisjes en vrouwen in Nederland. Het relatieve aandeel van vrouwen bedraagt echter slechts zes procent van het totaal aantal geregistreerde spelers, waardoor voetbal vooralsnog een typische 'mannensport' blijft (Emancipatieraad, 1997). Ook de organisatiestructuur en -cultuur van de voetbalwereld wordt nog sterk gedomineerd door mannen en (heteroseksuele) mannelijke ideologieën (Knoppers & Elling, 1999a). Dit komt onder meer tot uiting door het machogedrag van voetballers en vrouw-onvriendelijke kleedkamerhumor. Ex-profvoetballer Wesley Ton stelt in een interview: 'De voetballerij is

een heterowereld. Machogedrag en vrouwen voeren er de boventoon. Zodra voetballers bij elkaar zijn, wordt het plat en gaat het over vrouwen en wippen.' (Algemeen Dagblad, 25 februari 1997).

Ondanks de toegenomen deelname van vrouwen aan voetbal zijn veel mannelijke en vrouwelijke sporters, trainers, bestuurders en toeschouwers nog steeds de mening toegedaan dat voetbal niet geschikt is voor vrouwen en dat vrouwen geen verstand van het voetbalspel hebben. Ook in de (sport)media worden voetbal en vrouwen nog regelmatig als antithese gepresenteerd. In de Nederlandse speelfilm *All Stars* uit 1997 kent bijvoorbeeld geen van de vrouwelijke acteurs de 'buitenspelregel'. Ook in andere West-Europese landen met een enigszins vergelijkbare sportstructuur en -cultuur, zoals Duitsland en Engeland, heeft voetbal nog steeds een sterk mannelijk imago (Pfister, 1999).

In dit artikel staat de vraag centraal op welke wijze voetballende meisjes en vrouwen omgaan met ongelijke machtsverhoudingen en de dominante (negatieve) beeldvorming over vrouwenvoetbal. Waarom kiezen meisjes en vrouwen voor een 'mannelijke' sport als voetbal? Welke positieve ervaringen leveren dergelijke keuzes op en welke problemen ervaren zij? Welke betekenissen verlenen zichzelf aan (vrouwen)voetbal? Op basis van eigen belevingsonderzoek en dat van andere (buitenlandse) sportonderzoekers wordt een 'state of the art' gegeven van de mogelijkheden en belemmeringen die voetballende meisjes en vrouwen ondervinden. Na een korte uiteenzetting van enkele theoretische en methodologische overwegingen zal worden stilgestaan bij de huidige stand van zaken in het vrouwenvoetbal. Daarna zal specifiekere worden ingegaan op enkele centrale thema's, die uit het theoretische en empirische onderzoek over gender en sport in het algemeen en gender

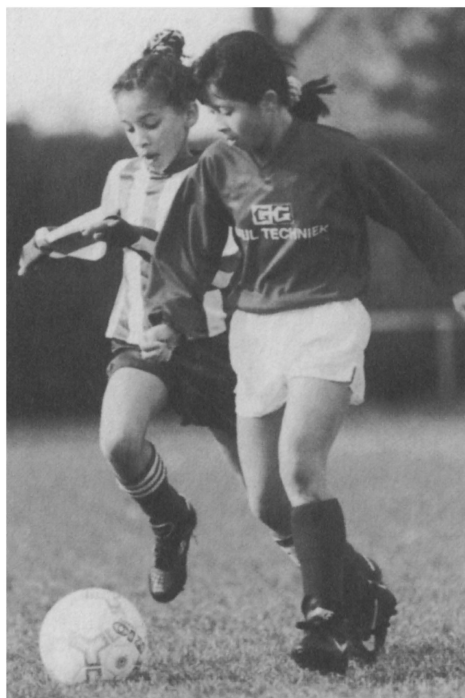
en voetbal in het bijzonder, naar voren komen. Afgesloten wordt tenslotte met enkele reflecties over de nabije toekomst.

Theoretische en methodologische uitgangspunten

De theoretische uitgangspunten van dit artikel zijn voornamelijk ontleend aan de cultuurkritische sport-sociologie, die onder andere beïnvloed is door het feminisme, etnische studies, het postmodernisme en *cultural studies* (Coakley, 1997; Hall, 1996). Sport wordt opgevat als een belangrijke hedendaagse sociale praktijk, die enerzijds van invloed is op de totale maatschappij en anderzijds door diezelfde maatschappij geconstrueerd wordt. Sport is niet alleen spiegel en vergrootglas van onze samenleving, maar fungeert tegelijkertijd ook als 'tegenwereld' en subcultuur (Steenbergen & Tamboer, 1998; Vanreusel & Bulcaen, 1990). Zo nemen vrouwen in de voetbalwereld niet alleen een marginale plaats in, maar kan vrouwenvoetbal tegelijkertijd bijdragen aan (de constructie van) fysiek sterke vrouwen die een voorbeeldfunctie kunnen hebben voor en bij kunnen dragen aan individuele en sociale *empowerment* van andere meisjes en vrouwen (Gilroy, 1989; Hall, 1996).

In dit artikel worden verschillende bronnen gebruikt. Het gaat hierbij om feministisch georiënteerde sociologische en antropologische belevingsonderzoeken naar gender en sport, waarin voetbal (mede) centraal staat (Bouwman e.a., 1992; Caudwell, 1998; Knoppers & Elling, 1999a; Ten Pas, 1994; Pfister, 1999; Scheffel, 1991). De gebruikte bronnen zijn afkomstig uit verschillende landen: Nederland, Duitsland en Engeland. Een van de gemeenschappelijke uitgangspunten van deze studies is dat voetbal een traditionele mannensport is, die steeds meer meisjes en vrouwen zijn gaan beoefenen. De genoemde landen kennen vergelijkbare organisatiestructuren, waarbij voetbal overwegend in clubverband gespeeld wordt.¹ De onderzoeken zijn kwalitatief van aard en gebaseerd op semi-gestructureerde interviews. Het aantal respondenten en de leeftijden van de ondervraagde meisjes en vrouwen verschillen per studie. Ook de sociaal-economische achtergrond van de meisjes en vrouwen die geïnterviewd werden is zeer verschillend (Pfister, 1999). Dit geldt echter niet voor de etnische achtergrond, bijna alle respondenten in alle onderzoeken waren 'wit'. In tegenstelling tot mogelijke invloeden van sociaal-economische en etnische achtergronden, wordt de structurerende werking van seksuele voorkeur in dit artikel wel gethematiseerd.

Er is bewust voor gekozen om de meisjes en vrouwen uit de diverse onderzoeken ook - indirect - zelf aan het woord te laten. De (geleende) citaten maken

duidelijk dat het aan de ene kant steeds gaat om zelfstandige actoren die hun omgeving op actieve wijze interpreteren en vormgeven. Aan de andere kant illustreren de citaten ook de invloed van heersende, gegenderde patronen en beelden op individuele keuze- en zingevingsprocessen van mannen en vrouwen. Deze benadering is een poging om een algemeen overzicht te geven van de positie van meisjes en vrouwen in het voetbal. Ik heb getracht de diverse contextuele belevingsstudies in een breder perspectief te plaatsen. Dan blijkt onder andere dat de dominante voetbalcultuur binnen verschillende leeftijdsgroepen en in verschillende West-Europese landen opvallende overeenkomsten vertoont. Maar ook dat de op mannelijke normen gebaseerde dominante structuur en cultuur van de voetbalwereld langzaam verandert en er diverse vrouwelijke voetbalsubculturen bestaan.

Huidige stand van zaken ten aanzien van het meisjes- en vrouwenvoetbal

Officiële status binnen de KNVB

In 1997 vierde de Koninklijke Nederlandse Voetbal Bond (KNVB) het bestaan van 25 jaar vrouwenvoetbal. Dit betekent niet dat vrouwen in de jaren daarvoor geen voetbal gespeeld hebben, maar dat vrouwenvoetbal officieel erkend werd en de daarvoor bestaande 'wilde' damescompetities werden ingelijfd in de bestaande mannelijke voetbalorganisatiestructuur.

tuur en -cultuur. Ook in andere West-Europese landen kreeg vrouwenvoetbal in de jaren zeventig de officiële status. Vooral in de jaren tachtig ontstond er in Nederland vanuit de bond meer aandacht voor promotie en ontwikkeling van het meisjes- en vrouwenvoetbal (KNVB, 1997). Zo werd in 1986 begonnen met gemengd voetbal tot en met 12 jaar en werd het jaar daarop een vrouwelijke coördinator op landelijk niveau aangesteld. De bond riep 1988 uit tot 'Het jaar van de vrouw in het voetballen'. Mede op initiatief van de bond werden verschillende belevingsonderzoeken gehouden onder meisjes, jongens en vrouwen (Bouwman e.a., 1992; Knoppers & Elling, 1999a; Ten Pas, 1994). Aanvankelijk lag de leeftijd waarop meisjes lid konden worden hoger dan bij de jongens, was de speeltijd van meisjes en vrouwen minder lang dan van hun mannelijke leeftijdsgenoten en gebruikten zij een kleinere bal. Inmiddels zijn de lidmaatschapscriteria, speeltijden en de balgrootte gelijk aan die van de jongens en mannen.

In 1995 won een speelster een kort geding dat zij had aangespannen tegen de KNVB omdat zij niet werd toegelaten tot de landelijke competitie bij de B-junioren. Mede door deze gerechtelijke uitspraak is de ontwikkeling van het gemengd voetbal in een stroomversnelling geraakt. Inmiddels mogen meisjes tot en met de A-junioren (18 jaar) - met uitzondering van de landelijke A-junioren competitie - in een gemengd elftal, dus samen met de jongens, spelen. Ook is in 1995 een landelijke competitie voor vrouwen gestart, waarin de beste 12 teams tegen elkaar uitkomen. Deze hoogste competitieklasse is enerzijds het paradepaardje van het vrouwenvoetbal, anderzijds kampt zij met gelijksoortige problemen als het vrouwenvoetbal op lagere niveaus.

Deelname

Volgens opgave van de voetbalbond beoefenen momenteel ongeveer 961.000 jongens en mannen en ongeveer 61.000 meisjes en vrouwen de voetbalsport in georganiseerd verband (NOC*NSF, 1999). Op de ranglijst van de meest beoefende takken van sport in georganiseerd verband staat voetbal daarmee op de zevende plaats bij de vrouwen. Nog steeds hebben de gymnastiekbonden in Nederland het grootste aantal vrouwelijke leden: ongeveer 250.000 meisjes en vrouwen.⁴ Ook scoren individuele takken van sport als tennis, zwemmen en paardrijden hoog onder meisjes en vrouwen. De enige teamsporten die populairder zijn dan voetbal zijn de 'genderneutrale' sporten volleybal en hockey. Volgens de internationale voetbalbond FIFA voetballen er momenteel ongeveer 35 miljoen meisjes en vrouwen op wereldniveau.⁵ In enkele landen (Italië, Japan en binnenkort ook in de Verenigde Staten) kunnen vrouwen bovendien als

professional hun brood verdienen met voetballen.

Ondanks het hoge absolute aantal speelsters zijn in Nederland voetballende meisjes en vrouwen nog steeds ver in de minderheid ten opzichte van jongens en mannen: ze vormen slechts 6% van het totaal. In buurlanden Duitsland en Engeland ligt het percentage vrouwen rond de 10% en in Noorwegen is 20% van de georganiseerde voetballers vrouw (Pfister, 1999). In de Verenigde Staten zou het percentage ongeveer 40% zijn (*de Volkskrant*, 21 juni 1999).

Structurele problemen

Een laag percentage vrouwen betekent dat lang niet alle verenigingen een 'damesafdeling' hebben en dat als dat wel het geval is, er vaak maar één team is (75%), met een grote leeftijdsverspreiding per team als gevolg (Ten Pas e.a., 1996). Meisjes van acht spelen regelmatig in wedstrijden samen met en tegen meisjes van twaalf jaar en zestienjarige meisjes spelen soms samen met en tegen dertigjarige vrouwen. Omdat de minimumleeftijd om lid te worden voor meisjes in de loop der jaren gedaald is van 14 naar 6 jaar, is het aantal meisjes dat voetbalt nog steeds relatief laag. Vergeleken met andere takken van sport, waar over het algemeen sprake is van een leeftijds piramide met een brede - jonge - basis en een kleine - oudere - top, laat de leeftijdsopbouw bij vrouwen een omgekeerde piramide zien.

De relatief geringe deelname en grote spreiding van meisjes en vrouwen in het voetbal kan gezien worden als een van de oorzaken van de geringe (media)aandacht en waardering. Voor een positievere beeldvorming over vrouwenvoetbal zijn ondersteuning en waardering vanuit de eigen gelederen, goede (internationale) prestaties en media-aandacht belangrijke voorwaarden. Helaas blijkt het aan al deze zaken nog te schorten.

Het Nederlandse vrouwenteam heeft zich tot dusverre niet weten te plaatsen voor een Europees of Wereldkampioenschap. Een dergelijke kwalificatie lijkt noodzakelijk te zijn voor meer media-aandacht voor vrouwenvoetbal, aangezien de landelijke sportmedia over het algemeen sterk gericht zijn op (inter)nationale successen (Knoppers & Elling, 1999b). Amerika en Noorwegen behoren tot de landen met de beste vrouwenvoetbalteams van de wereld en die genieten dan ook uitgebreide populariteit en publiciteit (Skogvang, 1997). Tijdens het laatste wereldkampioenschap vrouwenvoetbal in Amerika woonden 90.000 toeschouwers de finale tussen Amerika en China bij; meer dan tijdens de finale van het WK mannenvoetbal in Frankrijk in 1998 (*de Volkskrant*, 21 juni 1999). In Nederland was echter niet meer dan een paar minuten samenvatting te zien bij Studio Sport. Naast de matige internationale presta-

ties van het Nederlands vrouwenelftal lijkt echter ook het mannelijke imago van vrouwenvoetbal debet aan de marginale media-aandacht in Nederland voor vrouwenvoetbal.⁶

'Voetbal is geen sport voor meisjes': socialisatie van meisjes en vrouwen in en door het voetbal

Waarom voetbal?

Ondanks de toenemende populariteit onder meisjes is een automatische socialisatie in de wereld van het voetbal voor hen nog steeds minder vanzelfsprekend dan voor jongens. Toch blijkt de socialisatie van meisjes in de voetbalsport niet echt anders te verlopen dan bij jongens of meisjes in andere takken van sport. De eigen familie (vader of broer) en/of vrienden zijn meestal van invloed geweest op de keuze van de meisjes en vrouwen die voetballen (Ten Pas, 1994; Pfister, 1999). Net als jongens beginnen meisjes vaak op relatief jonge leeftijd met voetbal op straat. Ze leren reeds op vroege leeftijd een balletje hoog te houden en spelen mannelijke helden van de grote clubs na. Wel zijn zij nog vaak het enige of één van de weinige meisjes en wordt de keuze voor voetbal niet altijd toegejuicht door ouders. Uit diverse studies blijkt dat vooral moeders deze sport niet alleen vroeger, maar ook tegenwoordig nog regelmatig 'niet geschikt' vinden voor hun dochters. Zij zagen en zien hun dochter liever een keuze maken voor een meer geaccepteerde sport voor meisjes en vrouwen zoals ballet of gymnastiek (Pfister, 1999; Ten Pas e.a. 1996).

Over het algemeen lijken jongere meisjes minder weerstand te ondervinden van hun ouders en de omgeving dan oudere vrouwen in hun jeugd ondervonden. Veel voetbalsters komen uit echte 'voetbalgezinnen', waarbij de meisjes gestimuleerd werden door beide ouders en eventuele broers en zussen. Behalve de ouders hebben natuurlijk ook leeftijd- en teamgenoten een belangrijke invloed op de deelname van meisjes en hun beeldvorming over voetbal. Uit een Engelse studie van Archer & McDonald (1990) onder 43 meisjes van 9-15 jaar bleek dat voetbal ondanks een mannelijke connotatie door redelijk veel meisjes beoefend werd. De helft van de geïnterviewde meisjes gaf aan dat voetbal tot de takken van sport behoorde, waarvan verwacht werd dat meisjes deze niet beoefenen. Geen van de meisjes noemde voetbal als sport waarvan verwacht werd dat meisjes deze juist wel beoefenen. Op de vraag welke sporten andere meisjes wel of niet speelden gaf echter de helft van de ondervraagden aan dat andere meisjes ook voetbalden. Negen meisjes voetbalden zelf en niemand noemde voetbal als een sport die ze zelf niet zouden spelen. Hieruit blijkt dat meisjes zich bewust

zijn van de gegenderde beeldvorming over voetbal, maar dat ze zich hierdoor niet laten weerhouden om zelf te voetballen. Eenzelfde beeld komt naar voren uit de Nederlandse belevingsstudies van Bouwman e.a. (1992) onder 20 meisjes in de leeftijd van 12-14 jaar.

Gemengd of apart

De relatief geringe deelname van meisjes heeft in Nederland uiteindelijk geleid tot een uitgebreid officieel systeem van gemengd voetbal, onder andere om de mogelijkheden voor meisjes te vergroten en ontwikkeling van talent te bevorderen. Tot de leeftijd van ongeveer 14 jaar bestaan er bovendien nauwelijks fysieke verschillen tussen jongens en meisjes. Ook uit de studie van Pfister (1999) bleek dat veel ondervraagde topvoetbalsters als meisje samen met jongens gevoetbald hadden, zowel op straat als in verenigingen.

Uit onderzoeken naar 'gemengd voetbal' blijkt dat meisjes die in meisjesteams spelen een ander beeld hebben van meisjes- en jongensvoetbal en 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' dan meisjes die samen met jongens voetballen (Knoppers & Elling, 1999a; Ten Pas, e.a., 1996; Scheffel, 1991). Hoewel er waarschijnlijk wel een bepaald effect uitgaat van 'gemengd' dan wel 'apart' spelen, lijken de geconstateerde verschillen tevens samen te hangen met de prestatievaardigheden en de motivatie van de meisjes om te spelen. Meisjes die in meisjesteams spelen vinden vaker dat jongens 'harder, ruiger en agressiever' en ook (technisch) 'beter' kunnen voetballen. Maar ze geven ook regelmatig aan dat het gezelliger en socialer is met meisjes onder elkaar. Dit geldt ook voor meisjes die in een setting van coëducatie (verplicht) samen met jongens spelen. Zij zijn over het algemeen van mening dat ze beter leren voetballen met alleen meisjes (Scheffel, 1991).

'Ik vind het leuker met meisjes en ze vinden me aardiger en ik voel en praat liever met meiden dan met jongens en ze spelen ten minste over' (speelster, 15 jaar, in Ten Pas e.a. 1996: 182).

Voor meisjes die in verenigingen met jongens voetballen is in de meeste gevallen de sport zelf het belangrijkste, zij hebben over het algemeen een sterkere intrinsieke motivatie, wat niet wegneemt dat ook voor hen goede sociale contacten met medespelers van belang zijn. Zij willen graag het hoogste bereiken in hun tak van sport en zien daartoe meer mogelijkheden door samen met jongens te spelen. Terwijl meisjes in meisjesteams het hardere en agressievere gedrag van jongens vaak als belemmering ervaren, vormt de fysieke krachtmeting voor veel

meisjes die samen met jongens spelen juist een uitdaging. Aan de ene kant vinden ze dat meisjes net zo goed kunnen voetballen als jongens en aan de andere kant willen ze zelf liever samen met de jongens spelen, omdat 'meisjes niet zo goed kunnen voetballen'. Meisjes in jongensteams nemen kortom vaak het heersende vertoog over waarin meisjesvoetbal weinig waardering krijgt. Zichzelf zien zij als uitzondering op de regel dat meisjes niet kunnen voetballen. Omdat hun liefde voor het voetbalspel zelf zo groot is, zijn zij eerder bereid eventuele belemmeringen of tegenwerkingen voor lief te nemen of hiertegen juist, samen met hun (mannelijke) teamgenoten weerstand te bieden.

Apart of gemengd spelen heeft voor meisjes kortom verschillende functies en betekenissen, die mede afhankelijk zijn van hun eigen prestatieniveau. Beleid gericht op 'gemengd voetbal' en fusies van meisjes- en vrouwenteams die bij verschillende verenigingen spelen kunnen enerzijds bijdragen aan het ontstaan van betere mogelijkheden voor (talentvolle) speelsters, maar anderzijds ook leiden tot uitval van andere (meer recreatief ingestelde) speelsters die bij voorkeur alleen met andere meisjes en dichtbij huis spelen.

Uit de verschillende onderzoeksresultaten kan worden opgemaakt dat meisjes die gemiddeld sterker en sneller zijn dan hun seksegenoten en een sterke 'intrinsieke motivatie' hebben liever met jongens willen spelen omdat ze dan beter denken te worden. Meisjes die iets minder goed zijn leren daarentegen juist beter spelen onder seksegenoten en hun motivatie lijkt sterker bepaald door een gezellige omgang met andere meisjes. Zowel meisjes die alleen met meisjes spelen als speelsters die (ook) samen met de jongens voetballen lijken soms geneigd om stereotiepe beeldvorming over (andere) meisjes te internaliseren. Er is helaas veel minder onderzoek gedaan naar jongens die in gemengde of aparte teams spelen. Bouwman e.a. (1992) en Knoppers & Elling (1999a) vonden dat jongens die gemengd spelen positiever waren over meisjesvoetbal dan jongens die apart speelden.

In het verleden werd regelmatig onderzoek gedaan naar het optreden van mogelijke 'rolconflicten' die meisjes en vrouwen die (mannen)sport beoefenden zouden ervaren. Vooral in de puberteit zouden dergelijke conflicten kunnen leiden tot toenemende sportuitval.

Puberteit: confrontaties met geconstrueerde 'rolconflicten' en mannelijke normen

In de puberteit worden meisjes die een mannelijke sport als voetbal beoefenen geconfronteerd met hun 'afwijkende' sportvoorkeur. Zij worden min of meer

gedwongen zich bewust uiteen te zetten met de door de buitenwereld geconstrueerde rolconflicten tussen 'voetbalster' en 'vrouw' (Caudwell, 1998; Scraton, e.a. 1997). De sterke connotatie van voetbal met mannelijkheid heeft kortom niet alleen invloed op de keuze om te beginnen met voetbal, maar ook om al dan niet te blijven voetballen.

Het verloop van de sportcarrières van vrouwen in het algemeen, maar van voetbalsters in het bijzonder, vertoont dan ook vaak belangrijke keerpunten in de puberteit. Pfister (1999) deed een groot kwalitatief onderzoek onder 80 Berlijnse sportvrouwen die respectievelijk een 'vrouwelijke' (ritmische sportgymnastiek), een gender-neutrale (tennis) en een 'mannelijke' sport (voetbal) beoefenden. Uit haar onderzoek bleek dat alle vrouwen die vroeger hadden gevoetbald tijdens of na de puberteit, tijdelijk, wisselden van sport. Degenen die tennisten continueerden hun sportbeoefening in diezelfde periode. De belangrijkste oorzaak voor de (tijdelijke) uitval van voetbalsters waren verwachtingen ten aanzien van vrouwelijkheid en van heteroseksualiteit.

In een vergelijking tussen topvoetbalsters uit Duitsland, Engeland en Noorwegen bleek dat alleen Duitse vrouwen verwezen naar zogenoemde rolconflicten die zij hadden ervaren in het verleden (Pfister, 1999). Behalve culturele verschillen tussen landen, kunnen ook bepaalde accenten en fixaties van onderzoekers hierbij een rol spelen. Ook kan het prestatieniveau en de seksuele oriëntatie van respondenten mogelijk invloed hebben op het al dan niet optreden van rolconflicten. Zo kwam uit het Duitse onderzoek van Palzkill (1990) naar lesbische vrouwen in de topsport naar voren dat zij vaak terugkijken op hun puberteit als een periode waarin zij op uiteenlopende wijze oplossingen zochten voor conflicterende situaties. Zoals het conflict tussen het met plezier beoefenen van een 'mannensport' en het tegelijkertijd willen voldoen aan heersende normen van (heteroseksuele) vrouwelijkheid. Bij vrouwelijke topsporters treden daarnaast in sterkere mate dan bij wedstrijd- of recreatieve sporters fysieke veranderingen op zoals het vormen van veel spiermassa, wat over het algemeen als mannelijk gezien wordt.

Voor de late adolescentieperiode, waarin de ontwikkeling van een persoonlijke identiteit in relatie tot sociale (gender)identiteiten centraal staat en patronen van vrijetijdsbesteding veranderen, lijkt van invloed op sportuitval in het algemeen en bij stereotiepe mannensporten in het bijzonder. Archer & McDonald (1990) vonden daarentegen geen bewijs dat meisjes minder mannensporten beoefenden bij het intreden van fysieke veranderingen in de pubertijd, zoals het ongesteld worden.

Vanuit de literatuur bestaat kortom geen eenduidig

overtuigend bewijs voor het op grote schaal optreden van de zogenaamde rolconflicten bij meisjes en vrouwen. Volgens Allison (1991) zijn het vooral wetenschappers zelf die het bestaan van een achterhaalde conceptuele constructie proberen aan te tonen. Volgens haar wordt bovendien vaak geen onderscheid gemaakt tussen door anderen geconstrueerde en zelf ervaren rolconflicten. Andersom zouden bepaalde conflictueuze situaties echter ook door onderzoekers genegeerd kunnen worden. De internalisatie van een door de buitenwereld geconstrueerd probleem, leidend tot psychologische conflicten, lijkt slechts in beperkte mate op te treden. Waarschijnlijk haken de meeste meisjes en jonge vrouwen die 'voetbalster' en 'vrouw' daadwerkelijk als conflicterende identiteiten ervaren, voorgoed of tijdelijk af. De jonge vrouwen die wel blijven voetballen lukt het over het algemeen om de vermeende tegengestelde sociale identiteiten tot een positieve identiteit van vrouwelijke voetballer te smeden (Pfister, 1999; Watson, 1987). Zij kiezen voor voetbal vanwege zijn intrinsieke en sociale kenmerken, waarbij de specifieke lichamelijke aspecten en het teamkarakter van de sport belangrijk zijn. Voetbal is een fysiek harde teamsport met relatief veel lichamelijk contact. De 'eigenheid' van deze sport stelt andere voorwaarden aan de vorm en het gebruik van het lichaam dan bijvoorbeeld ritmische gymnastiek of tennis.

'Bij voetbal gebruik je gewoon alles, het is niet zo'n zacht sportje, een beetje een harde sport en dat trekt me wel aan.' (speelster, 18 jaar, in Ten Pas, 1994, p. 125).

'Het is een beetje ruig. Het is allemaal niet zo precies, dat trekt me wel, een beetje wild.' (speelster, 24 jaar, idem).

Individuele verschillen in fysieke bouw en motieven bepalen dan ook ten dele de geschiktheid en keuze voor een bepaalde tak van sport. Voetbalsters blijken hun sportkeuze bijvoorbeeld veel minder op gezondheidsmotieven te baseren, in vergelijking tot vrouwen in veel andere takken van sport (Bouwman e.a., 1992; Pfister, 1999). Naast fysieke gesteldheid en persoonlijke (intrinsieke) motieven lijken ook dominante betekenissen van takken van sport, lichamelijkheid en prestaties van invloed te zijn op de (definitieve) sportkeuze van vrouwen. De heersende betekenisrelaties tussen gender en sport zijn geconstrueerd rondom mannelijke normen. Van meisjes en vrouwen wordt verwacht dat ze zich als 'echte vrouwen' onthouden van voetbal of zich aanpassen aan de heersende normen.

Het beleid van de KNVB en van veel voetbalver-

enigingen lijkt eveneens te veel uit te gaan van een traditionele 'mannelijke' norm, voornamelijk gericht op talentontwikkeling, prestatie en winnen. Ook selectiecriteria voor trainersopleidingen blijken sterk gegenderd te zijn (Knoppers & Elling, 1999). Het is van belang dat meisjes en vrouwen net als jongens en mannen voldoende kansen krijgen om het hoogste te bereiken in hun tak van sport. Maar niet voor alle mensen is presteren in het voetbal belangrijker dan de sociale omgang. Meisjes en vrouwen onderkennen in toenemende mate dat het onderling vergelijken van mannen- en vrouwenvoetbal langs mannelijke normen een belangrijke oorzaak is voor de onderwaardering van vrouwenvoetbal.

Aandacht en waardering

Uit het onderzoek van Archer & McDonald (1990) in Engeland bleek traditie de meest genoemde reden te zijn waarom bepaalde sporten wel of niet door meisjes beoefend werden. Daarnaast werd ook de fysieke hardheid van typische jongenssporten genoemd tegenover de fysiek minder harde kenmerken van typische meisjessporten. Meisjes die zelf voetballen onderkennen ook dat vrouwenvoetbal door de eigen club en 'de buitenwereld' als minder gezien wordt en daarom minder goede trainingsfaciliteiten krijgt en minder (media)aandacht en sponsoring ontvangt dan jongens- en mannenvoetbal. Ook de wat oudere speelsters in gemengde clubs geven regelmatig aan dat zij hun aanwezigheid als vrouwenteam in een gemengde vereniging ervaren als 'erbij hangen' (Ten Pas, 1994; Pfister, 1999).

Bij de meeste van deze verenigingen, die in het verleden door mannen opgericht zijn, zijn slechts weinig vrouwen lid. Hierdoor zijn meisjes en vrouwen nauwelijks zichtbaar en worden zij niet betrokken bij besluitvormingsprocessen, wat vaak leidt tot materiële en financiële achterstelling. Vrouwenteams moeten bijvoorbeeld vaker op ongunstiger tijden en velden trainen en wedstrijden spelen dan de mannenteams. Ook krijgen meisjes- en vrouwenteams regelmatig trainers die niet alleen minder goed zijn opgeleid, maar bovendien minder gemotiveerd zijn om meisjes of vrouwen serieus te trainen. Dit komt onder andere tot uiting in een zeer groot trainersverloop bij meisjes- en vrouwenteams. Behalve met onbegrip uit de 'externe' omgeving (familie, vrienden, toeschouwers, et cetera) moeten sommige meisjes en vrouwen dus ook leren omgaan met trainers die vooroordelen hebben over vrouwenvoetbal:

'Ik vind eigenlijk van vrouwenvoetbal... ik vind het geen sport... Om uit deze sport datgene te halen wat eigenlijk voetbalsport zo mooi maakt dat kan bij vrouwen in mijn ogen niet... Ik benader het een beetje

je vanuit het recreatieve gebeuren. Gewoon voor het plezier wil ik ze best een keer trainen, als zij daar lol in hebben. En door het verplaatsen in hun wereldje, dan heb ik er op mijn manier ook plezier in.' (trainer, in Elling, 1996, p. 32).

Uit het onderzoek van Ten Pas (1994) bleek dat de meeste vrouwen tevreden zijn met hun trainer, ook al is dit vaak slechts een ongediplomeerde clubgenoot. Sommige vrouwen lijken de extra motivatie die hun trainer meebrengt te zien als compensatie voor zijn of haar minder goede technische en tactische trainerskwaliteiten:

'Hij zet zich echt voor 200% in voor damesvoetbal. Technisch en tactisch is hij dan niet zo heel goed, maar... hij doet er alles voor. Hij steekt zijn tijd en geld erin. Als zijn vrouw ziek is of het regent komt hij toch altijd... Daarom is het ook best wel moeilijk om te zeggen dat en dat doe je niet goed. Dat kun je gewoon niet maken. Het is heel goed dat er zulke mensen zijn. Daar bestaat het damesvoetbal op het moment van.' (speelster, 23 jaar, in Ten Pas, 1994, p. 165).

Hoewel de bond meisjes- en vrouwenvoetbal enerzijds ondersteunt, draagt hij anderzijds ook zelf bij aan de beeldvorming van trivialiteit rondom deze sport. In het door de KNVB uitgegeven blad *Voetbal Totaal* werd in 1995 een artikel gewijd aan de start van de eredivisie voor vrouwen met als doel sponsors binnen

te halen. Terwijl er expliciet werd vermeld dat de bond van mening is dat het maar eens afgelopen moet zijn met 'al die vooroordelen' reproduceerde de KNVB zelf stereotiepe beelden van (heteroseksuele) vrouwelijkheid. Er werden namelijk geen actiefoto's afgedrukt van speelsters van de diverse clubs, maar twaalf portretten van zeer 'feminien' ogende vrouwen (lange haren, stralende lach en een bos bloemen). In andere edities van het bondsblad werd in de afgelopen jaren nauwelijks aandacht besteed aan vrouwenvoetbal, met uitzondering van korte profielschetsen en een uitgave in 1997 over 25 jaar vrouwenvoetbal (Knoppers & Elling, 1999a).

Ook de populairste Amerikaanse voetbalster Mia Hamm erkent dat de media-aandacht voor het vrouwenvoetbal niet altijd gebaseerd is op sportintrinsicke kenmerken, maar vooral voortkomt vanuit commerciële en (hetero)seksistische motieven. Zij geeft ook aan waarom sommige vrouwen meewerken aan dergelijke acties:

'De media ontdekten dat het Amerikaanse voetbalteam goed was en Olympisch kampioen werd. Toevallig zagen ze toen ook een paar leuke namen en een paar leuke gezichten [die] goed in de smaak vielen bij de media... Het is zo doorzichtig wat de media doen. Zo commercieel. Zo kortzichtig. Maar ze doen maar, zolang het ons meisjes helpt en stimuleert hebben we er baat bij.' (geciteerd in *NRC Handelsblad*, 5-7-1999, p. 17).

Uit het bovenstaande kwam naar voren dat de onderwaardering van en dominante beeldvorming over vrouwenvoetbal als 'minder dan', veel meisjes en vrouwen niet weerhoudt de sport van hun keuze te (blijven) beoefenen. Wel zijn ze er zich vaak terdege bewust van en hebben ze leren omgaan met de gevolgen van deze onderwaardering en negatieve beeldvorming. Slechts enkelen lijken ook daadwerkelijk in te gaan tegen bestaande vooroordelen.

'De enige hetero'

Het zijn niet alleen genderconstructies die invloed hebben op de sportkeuze en -beleving, ook seksuele voorkeur lijkt een structurerende invloed te hebben. De dominante cultuur binnen het mannenvoetbal kan gekarakteriseerd worden als homo-erotische paradox (Pronger, 1990; Hekma, 1994). Enerzijds heerst in de voetbalwereld een sterk homofobe cultuur, waardoor homomannen zich over het algemeen genoodzaakt zien te zwijgen over hun seksuele voorkeur. Anderzijds biedt de vanzelfsprekende heteroseksuele mannelijkheid in typische mannensporten juist mogelijkheden voor fysieke en emotionele intimiteit als zoenen, omhelzen, huilen en knuffelen. Hieruit

blijkt ook de eerder genoemde relatieve subcultuur van het voetbal. In geen enkele andere sociale praktijk die gedomineerd wordt door (heteroseksuele) mannen is er namelijk sprake van zoveel informeel lichamelijk contact tussen mannen onderling.

Vrouwelijke voetballers, daarentegen, worden niet alleen nog vaak als onvrouwelijk gezien, maar bovendien geassocieerd met homoseksualiteit (Cahn, 1994; Griffin, 1998; Hekma, 1994). Niet alle vrouwen laten zich afschrikken door dit (negatief) 'mannelijk'/lesbisch imago. Binnen het vrouwenvoetbal lijken dergelijke associaties zelfs het effect van een *self-fulfilling prophecy* te hebben gehad (Elling e.a., 1995, Hekma, 1994). Vanwege de sterke connotatie van voetbal met mannelijkheid wordt heteroseksualiteit bij mannelijke voetballers vaak voorondersteld, terwijl vrouwelijke voetballers vrijwel automatisch 'verdacht' zijn. Terwijl veel meisjes tijdens of na de puberteit stoppen met voetbal is er een andere groep die pas op latere leeftijd begint. Hoewel hiernaar geen nauwkeurig onderzoek is gedaan lijken zowel gender als seksuele voorkeur hier een zekere structurerende invloed te hebben. Veel heteroseksuele vrouwen mijden voetbal of stoppen op jonge leeftijd, wanneer 'vrouwelijkheid' en voetbal niet meer samengaan. Jonge lesbische vrouwen daarentegen blijven langer voetballen en beleven hun 'coming out' en eventuele eerste seksuele contacten binnen de voetbalvereniging of beginnen pas op latere leeftijd juist vanwege het 'lesbische imago'. Uit Palzkills onderzoek onder Duitse lesbische topsporters kwam naar voren dat de sportwereld voor deze jonge lesbische vrouwen ondanks conflictueuze gevoelens vaak een 'veilige haven' bood (1990). In Nederland en andere Europese landen, zoals Engeland en Duitsland, lijken veel (stedelijke) voetbalverenigingen dan ook een vrijplaats te bieden voor de *coming out* van en ontmoeting tussen (jonge) lesbische vrouwen, die vergelijkbaar is met de plaats van softbalteams in Noord-Amerika (Griffin, 1998).

'Soms is het een manier om jezelf te identificeren als lesbisch. Als ik met iemand praat van wie ik denk dat ze lesbisch is, maar ik het niet zeker weet dan merk ik vaak op dat ik voetbal omdat dat volgens mij enigszins veronderstelt dat je lesbisch zou kunnen zijn.' (Engelse speelster, in Caudwell, 1998, p. 8).⁷

Ook uit Nederlands onderzoek van Hekma (1994) naar discriminatie onder sportende homoseksuele mannen en vrouwen bleek dat voetbal een populaire sport is onder lesbische vrouwen (vgl. ook Stöpler & Schuijff, 1997). Dat er in het vrouwenvoetbal in Nederland, Engeland en Duitsland relatief veel lesbische vrouwen zijn, betekent niet dat deze homoseksue-

liteit overal en altijd zichtbaar is en/of geaccepteerd wordt. Veel lesbische speelsters, die lang niet altijd in de meerderheid zijn, durven niet openlijk uit te komen voor hun seksuele voorkeur binnen het team of de vereniging. Uit Hekma's onderzoek bleek dat uit het voetbal verschillende voorbeelden bekend zijn van (openlijke) discriminatie tegenover lesbische vrouwen, juist omdat het een tak van sport is waarin lesbische vrouwen relatief zichtbaar zijn.

'Toen de leden van de vereniging erachter kwamen dat mijn vriendin en ik lesbisch zijn brak de hel los. Bepaalde moeders haalden hun kinderen van de voet-

balclub, zodat hun kinderen niet aangestoken zouden kunnen worden... Het bestuur van de club begon ons leven te controleren, ook buiten de sport' (speelster, in Hekma, 1994, p. 11).

Andere uitdrukkingsvormen van homofobie binnen de sport zijn het negeren en doodzwijgen van homoseksualiteit in de sport of de promotie van een heteroseksueel imago voor een bepaalde sport (Cahn, 1994, Griffin, 1998). Ook in Nederland lijkt (hetero)seksualisering van - met 'mannelijkheid' geassocieerde - vrouwensport toe te nemen, naarmate de waardering en de financiële (sponsor)belangen groter worden.⁸ Zelfs in een relatief 'gender-neutrale' tak van sport zoals volleybal is onlangs door de internationale volleybalbond een *Fashion Award* ingesteld en

gelden specifieke kledingvoorschriften.

Vanwege het relatief hoge aantal lesbische vrouwen, maar tevens vanwege het lesbische imago van voetbal, worden ook heteroseksuele vrouwen die gaan of blijven voetballen geconfronteerd met hun eigen seksualiteit. In tegenstelling tot de dominante norm van heteroseksualiteit in de meeste sociale praktijken, kunnen heteroseksuele voetbalsters zich soms in een gemarginaliseerde positie bevinden in een overwegend lesbisch voetbalteam:

'Als je gaat voetballen denk je er meer over na omdat je verschillende mensen ontmoet. Je krijgt etiketten en zo. Hoewel ik heteroseksueel ben, zou ik die term zelf nooit gebruiken... Ik word steeds 'de hetero' genoemd... Totdat ik ging voetballen was dat niet zo'n issue.' (speelster, in Caudwell, 1998, p. 2).

'Het heeft me aan het denken gezet over mijn eigen seksualiteit... Ik ben nog steeds heteroseksueel, maar het heeft me wel aan het denken gezet en mijn denkbeelden en taalgebruik beïnvloed.' (idem, p. 10).

Ook trainers en bestuurders moeten meestal in de praktijk leren omgaan met zaken als verliefdheden en homofobie in een team of club, zonder dat ze hierop voorbereid zijn. In de trainersopleidingen besteedt de bond nog te weinig aandacht aan relevante sociale kwesties met betrekking tot sociale/seksuele omgang, discriminatie en seksuele intimidatie (Knoppers & Bouman, 1996; Knoppers & Elling, 1999a).

Conclusies en reflecties over de toekomst

Terwijl een sportieve leefstijl vandaag de dag voor zowel (jonge) mannen als vrouwen bijna een *must* is en de sport als geheel steeds meer lijkt te 'feminiseren', verloopt de feminisering van voetbal en andere mannensporten uitermate traag. Er lijkt nog een lange weg te gaan voordat we 'hét' Nederlands elftal niet automatisch associëren met het mannenvoetbal en een vrouwelijke bondscoach plausibel klinkt. Naar absolute sportdeelname bezien is voetbal in veel sterkere mate dan andere takken van sport een vrouwen-sport, maar relatief gezien liggen de (machts)verhoudingen nog dermate scheef dat structuur en cultuur bepaald worden door hegemoniale mannelijkheid.

Een dergelijke structuur en cultuur is van invloed op de socialisatieprocessen in en door de sport van jongens en meisjes en van mannen en vrouwen. Hoewel de persoonlijke conflicten die meisjes en vrouwen kunnen ervaren door deelname aan een mannensport als voetbal grotendeels door de buitenwereld worden geconstrueerd, blijkt het mannelijke en lesbische imago van voetbal wel degelijk van invloed te zijn op de sportkeuze en -beleving van (jonge) vrouwen.

Vooraf jonge meisjes lijken zich steeds minder aan te trekken van heersende genderstereotypen, maar worden wel geconfronteerd met de negatieve gevolgen van het dominante vertoog waarin meisjes- en vrouwenvoetbal nog steeds niet als volwaardige sport worden gezien. Vrouwen die op latere leeftijd blijven voetballen hebben leren omgaan met kwesties als onderwaardering en negatieve beeldvorming. Zij blijven voetballen vanwege de intrinsieke kwaliteiten van het spel om de bal, het fysieke karakter en het sociale aspect.

Niet alleen op het voetbalveld, maar (vooral) ook in trainersfuncties en in andere sporttechnische of bestuurlijke functies binnen het mannenvoetbal worden (lesbische) vrouwen nog steeds slechts moeizaam geaccepteerd. Het moeten vechten voor kansen en waardering kan uiteindelijk bijdragen aan het opgeven van ambities, maar ook leiden tot versterking van het zelfvertrouwen en de eigen competentie (*empowerment*). 'Mannelijke' normen kunnen bijdragen aan het creëren van een beperkte groep sterke vrouwen in de voetbalwereld, maar dit mag vanzelfsprekend geen pleidooi zijn voor handhaving van de bestaande deelname- en machtsverhoudingen.

Voor een daadwerkelijke toename van deelname van vrouwen in trainers- en andere kaderfuncties in het voetbal zijn zowel vrouwen met ambities nodig als mannen die de deelname van vrouwen stimuleren en ondersteunen. Een liberaal beleid dat gericht is op de stimulering van vrouwen in mannensporten lijkt ook voor de toekomst één van de noodzakelijke strategieën om de dominante gegenderde en geseksualiseerde betekenissen van 'mannensporten' zoals voetbal te doorbreken. Maar ook nieuwe (feministische) voetbalinitiatieven waarbij vrouwen en mannen zich niet automatisch voegen naar op hegemoniale mannelijkheid gebaseerde vormen en normen lijken noodzakelijk (Hall, 1996; Pfister, 1999).

Het mannelijke/lesbische imago van vrouwenvoetbal beïnvloedt niet alleen de kansen en mogelijkheden voor meisjes en vrouwen om zich als speelster of trainster te ontwikkelen in hun sport, maar ook zijn daardoor sponsoring en media-aandacht beperkt. Meer media-aandacht is nodig voor het verkrijgen van meer waardering en (financiële) ondersteuning van vrouwenvoetbal, waardoor betere prestaties kunnen worden behaald en de negatieve beeldvorming doorbroken kan worden. Maar de media-aandacht is ook afhankelijk van geld en aansprekende prestaties van het Nederlandse vrouwenteam - waarmee een vicieuze cirkel is ontstaan. Wellicht zullen de bondsinitiatieven die gericht zijn op de ontwikkeling van talent van meisjes en verhoging van het niveau van het vrouwenvoetbal in het nieuwe millennium uiteindelijk leiden tot kwalificatie van het Nederlandse vrou-

wenteam voor internationale kampioenschappen of de Olympische Spelen. Media en sponsors zullen dan waarschijnlijk meer positieve aandacht besteden aan het vrouwenvoetbal, zodat voetbalsters zich over tien jaar niet meer hoeven te verantwoorden voor hun afwijkende sportkeuze.

Lesbische vrouwen, die in sommige verenigingen in groten getale aanwezig zijn, worden getolereerd maar een te nadrukkelijke aanwezigheid van lesbische vrouwen wordt minder op prijs gesteld en eventueel worden hiertegen impliciet of expliciet maatregelen genomen. Het nadrukkelijk stilzwijgen over en negeren van grote aantallen en percentages lesbische vrouwen binnen het vrouwenvoetbal versterkt de heersende homofobie in het voetbal en de georganiseerde sport.

In Noord-Amerika heeft professionalisering en commercialisering in verschillende takken van sport geleid tot een toenemende nadruk op promotie van een stereotiep (hetero)seksueel imago van vrouwen-sport (Cahn, 1994; Griffin, 1998). En ook in Nederland laten (heteroseksuele en lesbische) voetbalsters en sportvrouwen in andere takken van sport zich steeds vaker verleiden om zich, onder druk van sponsors en sportbonden, 'vrouwelijker' te kleden en te gedragen. Dit levert vaak meer geld op, wat ten goede komt aan individuele en/of bondsbelangen in de sport. De openheid over en tolerantie voor diversiteit van leefstijlen en seksuele voorkeuren zal hierdoor helaas niet groter worden en dat benadeelt niet alleen lesbische sporters, maar de gehele (voetbal)sport.

Tot nu toe hebben Nederlandse sociale wetenschappers in het algemeen en genderonderzoekers in het bijzonder relatief weinig (professionele) interesse in sport getoond. Hopelijk durven in de toekomst meer onderzoekers zich te mengen in de (wed)strijd om gegenderde imago's in de sport, zodat ook vanuit de wetenschap kan worden bijgedragen aan afschaffing van de bijzondere buitenspelregels voor vrouwen.

Literatuur

- Allison, M.T. (1991). Role conflict and the female athlete. Preoccupations with little grounding. *Journal of Applied Sport Psychology* 3: 49-60.
- Archer, J. & Macdonald, M. (1990). Gender roles and sports in adolescent girls. *Leisure Studies* 9/16: 225-240.
- Bouwman, J., E. de Haan-Brinks, P. ten Pas & H. van der Weg (1992). *Gaan we verder met gemengd jeugdvoetbal? Een leeronderzoek naar belevingsaspecten van meisjes in het voetbalen*. Zeist: KNVB/Universiteit Utrecht.
- Cahn, S.K. (1994). *Coming on strong. Gender and sexuality in twentieth century women's sport*. New York: Free Press.
- Caudwell, J. (1998). *Women's football in the UK and the functioning of masculinity*. Paperpresentatie voor het congres Queer Games. Theory, Politics & Sport. 29-31 juli 1998, Amsterdam.
- Coakley, J.J. (1997). *Sport in society, issues and controversies*.

- 6th ed. [1st.1978]. St. Louis: Mosby.
- Connell, R.W. (1990). An iron man. The body and some contradictions of hegemonic masculinity. In Messner, M.A. & Sabo, D. (1990) *Sport, men and the gender order. Critical feminist perspectives*. Champaign: Human Kinetics (pp. 83-97).
- Elling, A.H.F. (1996). 'Jongens, kent er iemand een kandi-daat?' Een onderzoek naar de sekseverhoudingen binnen kader-functies in Zeeuwse sportorganisaties. Onderzoeksrapport, Middelburg: Stichting Zeeuwse Sportraad.
- Elling, A.H.F., Tamboer, J.W.I. & Knoppers, A. (1995). Vrouwen en mannen in de sport: samen ritmisch in de scrum? *Lichamelijke Opvoeding*, 12, 540-545.
- Emancipatieraad (1997). *Sport en gender*. Vrouwen in beeld. Den Haag: Emancipatieraad.
- Gilroy, S. (1989). The embodiment of power. Gender and physical activity. *Leisure Studies* 6: 164-174.
- Griffin, P. (1998). Strong women, deep closets. Lesbians and homophobia in sport. Champaign: Human Kinetics.
- Hall, M.A. (1996). *Feminism and sporting bodies*. Champaign: Human Kinetics.
- Hekma, G. (1994). *Als ze maar niet provoceren*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- KLO (1999). *Sport in beeld. Kijkplezier voor mannen en vrouwen*. Hilversum: NOS/KLO.
- Knoppers, A. & Bouman, Y. (1996). *Trainers/coaches: een kwestie van kwaliteit? Trainerscultuur in zes teamsporten*. Arnhem: NOC*NSF.
- Knoppers, A. en Elling, A. (1999a). *Het is leuker om zelf te voetballen. Beeldvorming over voetbaltrainers*. Zeist: KNVB.
- Knoppers, A. & Elling, A. (1999b). *Gender en etniciteit in de sportmedia. Een inventarisatie van 'reguliere' en Olympische sportberichtgeving*. Utrecht: CBM (UU)/Tilburg: Vrijetijd-wetenschappen (KUB).
- KNVB (1997). *Jubileumboek vrouwenvoetbal. 25 jaar*. Zeist: KNVB.
- NOC*NSF (1999). *Ledental NOC*NSF over 1998*. Arnhem: NOC*NSF.
- Palzkill, B. (1990). *Zwischen Turnschuh und Stöckelschuh. Die Entwicklung lesbischer Identität im Sport*. Bielefeld: AJZ-Verlag.
- Pas, P. ten (1994). *Vrouwen over voetbal. Een belevingsonderzoek onder vrouwen die voetballen*. Zeist: KNVB.
- Pas, P. ten, Haan-Brinks, E. de, Knoppers, A. (1996). 'Meisjesvoetbal, samen met de jongens... of apart?' In A. Buisman (red.) *Jeugdsport en beleid*. Houten/Diegem: Bohn Stafleu van Loghum (pp. 172-194).
- Pfister, G. (1999). *Sport im Lebenszusammenhang von Frauen*. Schorndorf: Karl Hofmann.
- Pronger, B. (1990). *The arena of masculinity, sports, homosexuality and the meaning of sex*. New York: St. Martin's Press.
- Scheffel, H. (1991). Immer ein bisschen weniger... Mädchen in koedukativen Sportunterricht. In Palzkill, B., Scheffel, H. & Sobiech, G. (Hrsg.) *Bewegungs(t)räume, Frauen-Körper-Sport*. München, (pp. 95-105).
- Scruton, S., Fasting, K. & Pfister, G. (1997). 'From the street to the playing field'. *Becoming a top-level women footballer in England, Germany, Norway and Spain*. Paperpresentatie tijdens ISSA symposium, 'Organizations, cultures and sport. Constraints and possibilities', Oslo, 28/6-1/7 1997.
- Skogvang, B. (1997). *Development of women's football and gender equality policy in Norway*. Paperpresentatie tijdens ISSA symposium, 'Organizations, cultures and sport: constraints and possibilities', Oslo, 28/6-1/7 1997.
- Steenbergen, J. & Tamboer, J. (1998). Het dubbelkarakter

van sport. Een conceptuele dynamiek. In J. Steenbergen, A.J. Buisman, P. de Knop, J.M.H. Lucassen (Eds.) *Waarden en normen in de sport. Analyse en beleidsperspectief* (pp. 69-95). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.

Stöpler, L. & Schuyf, J. (1997). *Seksueel onbekend. Een verkenning rond de verdere mogelijkheden tot samenwerking tussen homoseksuele en lesbische sportclubs en bonden*. Onderzoeksrapport. Utrecht: Homostudies Utrecht.

Vanreusel, B. & Bulcaen, F. (1992). *De sociale betekenis van sportdeelname*. Leuven: Instituut voor Lichamelijke Opleiding.

Watson, T. (1987). Women athletes and athletic women. The dilemmas and contradictions of managing incongruent identities. *Sociological Inquiry* 57/4: 431-446.

Noten

1. De term hegemoniale mannelijkheid geeft aan dat er meerdere vormen van mannelijkheid bestaan, maar dat hiervan een dominant is, in dit geval de mannelijkheid die gekoppeld wordt aan relatief jonge, gezonde, witte, heteroseksuele mannen. Tegenover deze vorm van hegemoniale mannelijkheid staat de meest geaccepteerde vorm van vrouwelijkheid, 'geprivilegieerde vrouwelijkheid', die echter niet 'dominant' is vanwege de ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen (zie ook de bijdrage van Knoppers in deze uitgave).
2. Deze exclusiviteit verwijst naar officiële deelname en vanzelfsprekend niet naar de reproducerende en faciliterende taken, zoals het wassen van bemoderde clubshirts en het draaien van kantinediensten, waarbij vrouwen ook in het verleden reeds actief waren.
3. Uitzondering hierop vormt Engeland, waar kinderen vooral sporten via een uitgebreid (naschools) sportaanbod. Op latere leeftijd wordt ook daar echter in verenigingen gespeeld.
4. Genoemde cijfers hebben alleen betrekking op de KNGB en de KNCGB en dus niet op commerciële sportcentra waar hedendaagse varianten op de traditionele gymnastiek, zoals aerobics, callanetics, steps, et cetera worden aangeboden.
5. Hoe betrouwbaar deze gegevens zijn is niet geheel duidelijk. Skogvang (1997) noemt een cijfer van 20 miljoen op Europees niveau, Pfister (1999) stelt dat er halverwege de jaren negentig wereldwijd 20 miljoen vrouwelijke voetballers actief zijn en de KNVB (1997) schrijft over 35 miljoen op wereldniveau.
6. Terwijl in twee weken 'reguliere' sportberichtgeving in november 1997 meer dan 50% van de totale tijd cq. ruimte in de media uitging naar mannenvoetbal, kreeg vrouwenvoetbal in deze periode geen enkele aandacht (Knoppers & Elling, 1999b). In alle edities van de in dit onderzoek geanalyseerde landelijke dagbladen (*De Telegraaf*, *de Volkskrant* en het *Algemeen Dagblad*) stond wel één artikel over een vrouwelijke trainer van een (laag spelend) mannenelftal. In de geanalyseerde televisieuitzendingen van Studio Sport in dezelfde periode werd geen aandacht besteed aan vrouwen (in het) voetbal.
In de berichtgeving van de Olympische Spelen 1996, waar vrouwenvoetbal voor het eerst op het programma stond, werd hier ook slechts marginaal aandacht aan besteed. Zowel op televisie als in de kranten ging meer dan 95% van de ruimte en tijd besteed aan voetbal uit naar mannen. Op de televisie werd 1 minuut van het vrouwenvoetbaltoernooi getoond en in de onderzochte dagbladen (*Algemeen Dagblad* en *NRC Handelsblad*) stond één foto van het win-

nende (Amerikaanse) elftal afgebeeld. In de totale berichtgeving over de Olympische Spelen nam voetbal overigens een veel minder dominante plaats (respectievelijk 2% en 3% van de totale tijd en ruimte) in dan in de 'reguliere' weken.

7. Vertaling uit het Engels door de auteur van dit artikel.
8. Dit kan geïllustreerd worden met het eerder in dit artikel genoemde artikel in het KNVB bondsblad over de nieuwe eredivisie voor vrouwen en de media-aandacht voor vrouwelijke sporters (Knoppers & Elling, 1999a).

Beeldmateriaal

Jubileumboek Vrouwenvoetbal KNVB, Amsterdam, 1997, p. 46 en 63.

Ger Stolk, KNVB.